

EEN AUGUR VOOR 25 SIKKELS.
IETS OVER OPLEIDING BIJ DE HETTITIETEN

THEO P. J. VAN DEN HOUT

Vooraf

„Er was eens een ‚ober‘ Zidi. De vader van de koning vroeg voor Hištajara en Maratti een *harharā*-baker met wijn, (maar) hij (Zidi) gaf de koning goede wijn en hen andere wijn. De een stapte naar de koning en sprak: ‚De wijn, die de koning zag, heeft men niet gegeven.‘ Ook de ander kwam en sprak zo. Ze hebben hem (Zidi) afgevoerd en ‚bewerkt‘ en hij is gestorven.”¹

Deze anekdote is afkomstig uit een verzameling exempels uit de oudhettitische periode (16-de eeuw) over hooggeplaatsten, hun misstappen en de gevolgen daarvan. De verhaalde vergrijpen dienen als afschrikwekkend voorbeeld en hebben zo een didactisch karakter. De Hettieten hadden een duidelijke voorliefde voor zulke anekdotes en geloofden in de *leçon par l'exemple*.

Dergelijke exempels vinden we door de hele Hettitische literatuur. Toen bijvoorbeeld koning Suppiluliuma I (ca. 1340) zijn verdrag met het land Hajaša in het noorden van Anatolië sloot, huwelijkt hij ter bekrachtiging van de overeenkomst zijn eigen zus uit aan Hukkana, die dat land vertegenwoordigde. Echter, de afwijkende normen van dat land baarden hem de nodige zorgen. Zo was het daar kennelijk geaccepteerd om als man gemeenschap te hebben met de zusters en verdere vrouwelijke verwanten van je vrouw. Omdat Suppiluliuma geen valse verwachtingen wilde wekken, nam hij daarom in het verdrag een aparte klausule op, waarin hij uitgebreid uitlegde, dat dit bij de Hettieten als incest gold en daar de doodstraf op stond. Om zijn punt te verduidelijken last hij het verhaal over een zekere Marija in:

„Wat Marija betreft, waarom is hij gestorven? Kwam er niet een tempeldienares, en keek hij haar niet recht in de ogen? Echter, uitgerekend de vader van de koning zag het vanuit zijn raam en greep hem: ‚Waarom keek jij haar recht in de ogen? Om die reden is hij gestorven. Onthou jij dus goed, waarom de man gestorven is!“²

Afgezien van dit meer algemeen didactisch principe weten we helaas niet veel van opleiding en alles wat daarmee te maken heeft. De Hettitische maatschappij wemelde van ambtenaren, sekulier en religieus, mannen en vrouwen, hoog en laag, maar hoe ieder van hen zijn of haar vak leerde, blijft

voor ons verborgen. Dat heeft, zoals dat voor wel meer terreinen geldt waarover we net zo min veel weten, te maken met de aard van onze bronnen. De tempel- en paleisarchieven bewaren de officiële dokumenten van alles wat er in het rijk rondging: ambtelijke en internationale korrespondentie, verdragen en overeenkomsten, wetten en internationale korrespondentie, verdragen en overeenkomsten, wetten en processen-verbaal, orakels, gebeden en geloften, rituelen en feesten, de literaire kanon. Dat alles is de neerslag van en door mensen, die hun scholing al lang achter zich hebben. Maar de persoonlijke ontboezemingen van alledag uit een privé-archief ontbreken geheel. Nergens de wanhoop van een leerling of de verzuchting van een meester. Een fragmentarische opmerking van de man die trots vermeldt, dat een zanger hem al drie liederen geleerd heeft³. „Schmerzlich wird dabei dem Forscher auf dem Gebiete des Alten Kleinasien bewusst, wie wenig wir hier für das gleiche Thema an Quellen besitzen“ merkte HEINRICH OTTEN ooit op toen hij schreef over de opleiding van schrijvers in Hettitisch Anatolië⁴. Over dat weinige gaat dit stuk.

Dieren

De beste Hettitische bronnen voor opleiding zijn ongetwijfeld de paarden-trainingsteksten. Echter, hoewel ze in Hattuša gevonden zijn en ook in het Hettitisch gesteld, is de herkomst ervan duidelijk Hurritisch. De zgn. Kikkulitextst, één van de drie groepen van teksten die men in totaal in dit corpus onderscheidt, begint als volgt: „Zo (spreekt) Kikkuli, de paardentrainer, van het land Mittanni.“ Al de in dit corpus thuishorende hippologische verhandelingen stammen uiteindelijk uit de middelhettitische periode, toen er een uitgebreide Hurritische invloed in Hatti-land merkbaar was. Het is heel wel mogelijk, dat Kikkuli als expert vanuit Mittanni „uitgeleend“ is geweest aan het Hettitische hof. In de Kikkulitextst worden, voorzover overgeleverd, voor een periode van bijna 200 dagen exakte aantallen gegeven van afstanden, voederhoeveelheden alsmede precieze aanwijzingen voor stap, draf en galop en het onderhoud der dieren. Deze teksten vormen daarmee een werkelijk handboek voor de training en verzorging van paarden. Een citaat ter illustratie:

„Wanneer het avond wordt, haalt men ze (i.e. de paarden) uit het ‚huis van de wagenstrijder‘ en spant ze in. Hij (i.e. de wagenstrijder) rijdt ze 1 mijl, waarvan hij ze 100 meter in rengalop laat rijden. Wanneer hij ze terugrijdt, spant men ze uit. Hij verzorgt ze en men drinkt ze. Daarna brengt hij ze terug naar het ‚huis van de wagenstrijder‘. Hij geeft hen 3 handenvol hooi vermengd met 2 handenvol gerst en 2 handenvol graan. Als ze hun voer op hebben, doet hij ze een halster aan.”⁵

Uit andere teksten leren we overigens, dat bokken en rammen getraind werden om te lopen in een tredmolen bv. ter aandrijving van een pottenbakkersschijf.

Schrijvers

Rond 1600 v. Chr. ontleenden de Hettieten via het Hurritisch-Noord-syrische gebied de kursief oud-babylonische variant van het spijkerschrift uit Mesopotamië. Dat betekende niet alleen een overname van het schrift als verzameling van tekens met bijbehorende klankwaarden, maar ook een overname van schrijf- en schrijverstradities, die daarmee gepaard gingen. Daaronder bijvoorbeeld de gewoonte om bij wijze van afkorting Sumerische woordtekens te gebruiken: in plaats van het Hettitische woord voor „koning” *haššuš* uit te spellen in vier tekens (*ha-aš-šu-us*) gebruikte men liever één Sumerisch teken (*lugal*). Op dezelfde manier schrijven wij vaker „2” dan „twee”. Ook het feit, dat Hettitische schrijvers naast het Sumerisch ook veel Akkadisch in hun teksten gebruiken herinnert voortdurend aan de bron van ontlening: zo vinden we de Hettitische ontkenning *natta* „niet” slechts zelden uitgeschreven (*na-at-ta*), maar wel duizenden malen het Akkadische *ul*. Tenslotte zullen de Hettieten als deel van die toen al meer dan duizend jaar oude schrifttraditie waarschijnlijk ook de in Mesopotamië daarvoor ontwikkelde onderwijsmethodes overgenomen hebben. Van het kopiëren van enkelvoudige tekens en combinaties daarvan via de zgn. lexikale lijsten tot echte teksten, waarna de leerling zich een volleverd schrijver mocht noemen. Het wonderlijke is alleen, dat daarover uit Anatolië nauwelijks iets bekend is. Lexikale lijsten zijn er wel en soms vermoedt men in een lelijk en gebrekkig geschreven tablet de hand van een leerling, maar de voor Mesopotamië zo karakteristieke „linze”-vormige tabletjes met aan de ene zijde het voorbeeld van de meester en aan de andere kant de onhandige kriebel van de gezet ontbreken. Soms noemen schrijvers zichzelf in het kolofon van het tablet „leerling” of „klein-schrijver”. De beroemde Anuwanza, onder wie in de tweede helft van de 13-de eeuw zo vele tabletten geschreven zijn, was misschien zo’n meester: Armaziti, Nananza, Karunuwa, Turhuntašiti, Anāšar, Pikku, Tatiganna, Zuzzu, Pihhuniya, Hapatiwalwi, Ziti, Angulli en Tummani werkten bij hem. Maar zij waren allen gezien hun produkten het stadium van beginners al lang ontgroeid. Ook kennen we verscheidene schrijversfamilies, waarin het beroep van vader op zoon ging: in één geval kunnen we beginnend in de tweede helft van de 13-de eeuw een stamboom van 4 generaties opstellen, die met verdere lakunes zelfs tot in de 15-de eeuw teruggevolgd kon worden tot de van oorsprong waarschijnlijk Babylonische schrijver en tolk-vertaler Anu-šar-ilāni. Deze verre voorvader was misschien een van de verschillende buiten-

landse „specialisten” zoals die er aan het hof in de Hettitische hoofdstad wel vaker waren. Een native speaker als hij zal men speciaal voor de diplomatieke korrespondentie, die in het Akkadisch verliep, voor de literaire werken van Mesopotamische origine en wellicht ook voor het onderwijs aangetrokken hebben, want de kennis van de akkadische grammatika was bij de meeste autochthone schrijvers vrij gebrekkig. Er is zelfs een geval bekend, waarin een bode waarschijnlijk een tablet geschreven in het „Babylonisch” heeft weggegooid, omdat hij die taal niet machtig was. Dat de kennis van het Akkadisch minder werd naarmate men verder van Mesopotamië verwijderd was, lijkt logisch. De vraag van een koning van Arzawa in het (zuid-)westen van Anatolië aan een spijkerschriftschrijver aan het Egyptische hof in El Amarna om toch vooral Hettitisch te schrijven illustreert dat. Toch vertelt dit alles weinig over de dagelijkse praktijk van een schrijversopleiding.

Soldaten en ambtenaren

Een notoir moeilijke, maar intrigerende passage, die ons iets zou kunnen vertellen over militaire training, is bewaard in de al aan het begin genoemde hofkronieken. Eén van de anekdotes vertelt over een zekere Išpudašinara, instructeur van wagenstrijders:

„De koning nam Išpudašinara (onder zijn hoede). Šuppiuman en Marašša waren wagenstrijders, en (de koning) maakte hem (Išpudašinara) hun overste. 's Nachts gaat hij steeds op patrouille. Maar men konstateerde onrechtmatigheden. Toen men voor Šuppiuman en Marašša een hoge kappersstoel gemaakt had, plaatste men de ene voor zijn regiment(?) en de ander voor (diens) regiment(?). 's Nachts roepen zij/roep men(?). Maar sinds hij hun onervaren wagenstrijders op paarden gezet heeft, instrueert Išpudašinara hen in het ... van een pijl (en?) een wiel(?), het hanteren van een wapen. Hij trainde hen en hij trainde deze(?). Sommigen droeg de vader van de koning over aan Nakkilit, de opperschenker, anderen aan Huzzi, de chef heraut, weer anderen aan Kizzu, hoofd van de lijfwacht, en zij maakten hun opleiding af. Als ze dan in aanwezigheid van de koning schieten, geeft men aan degene, die raakschiet wijn te drinken. Maar wie mist, geeft men een beker ... en hij zal naakt ten aanschouwe van alle rennen(?)”⁶

Het doel van deze episode en vooral de passage met de „kappersstoel” is niet helemaal duidelijk. In ieder geval lijkt het erop, dat na een basistraining door Išpudašinara de wagenstrijders hun verdere opleiding voltooiden bij hun toekomstige regimenten(?), waarna een soort examen voor de koning volgde.

Met enig reserve zou men ook de zgn. instructie-teksten uit vooral de middel-Hettitische periode (ca. 1450-1350) als een vorm van opleiding kunnen zien⁷. Daarin vinden we reeksen voorschriften voor allerlei groepen van

beamten: de koninklijke lijfwacht, tempelpersoneel, commandanten van de grensdistrikten en de „burgemeester” van Hattuša. Bij de instructie voor de lijfwacht gaat het om een rechtszaak of audiëntie voorgezeten door de koning, die daarvoor 's ochtends het paleis per wagen verlaat. Gedetailleerd worden alle bewegingen van de verschillende leden van de lijfwacht vastgelegd, van het openen van de paleisdeuren 's morgens, als ze de koning ophalen, tot aan de terugkeer in de stad met aansluitende maaltijd. Het tempelpersoneel daarentegen wordt bijvoorbeeld gemaand, de vette offerdieren die in de tempel gebracht worden, niet stiekem te vervangen voor magere exemplaren uit de eigen veestapel, op te passen met vuur en van onbesproken gedrag te zijn. Voorts mogen ze zich niet de kostbaarheden van de tempel toeëigenen (bv. als sieraad voor hun vrouw), ze mogen zelf geen zilver of goud hebben. Maar

„als men hem uit het paleis bij wijze van geschenk zilver, goud, kledingstukken of bronzen voorwerpen geeft, laat dat dan gespecificeerd zijn: „Deze koning heeft het hem gegeven” en ook moet vastgelegd zijn, hoe groot het gewicht ervan is. Verder moet ook als volgt vastgelegd zijn: „Bij dit feest heeft men hem het gegeven.” Ook getuigen moeten aangegeven zijn: „Toen men het hem gaf, waren deze en deze tegenwoordig.””⁸

Deze instructies waren in Hettitische ogen juridische overeenkomsten met de genoemde groepen en zijn vooral regelgeving, waarop de andere partij zich vastlegt. In de meeste gevallen zullen de beamten en soldaten daar een eed van trouw bij hebben afgelegd. Dit is bij uitstek het geval bij de jongere instructies van na 1240, die aan o.a. eunuchen, prinses en hoge militairen gericht zijn. In alle gevallen hebben de personen in kwestie hun opleiding achter de rug en zijn al lijfwacht, priester of commandant. In die zin zijn deze instructies niet zozeer als opleiding, maar op zijn hoogst als een vorm van nascholing te beschouwen.

Koningen

Maar naast schrijvers en soldaten moeten er ook koningen en prinses opgeleid worden: wat gebeurde er met hen? Vrijwel altijd komen we hen pas tegen op hun eindbestemming, als koning, onderkoning, bevelhebber, topambtenaar, chef-schrijver of opperpriester. Als we de oudhettitische koning Hattušili I (ca. 1630) mogen geloven, dan nam hij zelf de opvoeding van zijn opvolger ter hand. Na zijn neef Labarna als eerste kandidaat tot priester gemaakt en op alle mogelijke manieren gestimuleerd te hebben, verstoot hij hem hevig teleurgesteld. De jongen had slechts oren naar zijn moeder, „die slang” zoals Hattušili haar bij herhaling noemt. Tenslotte valt zijn keuze op

de jonge Muršili (I). Die adopteert hij op zijn ziekbed vol vertrouwen: „Alleen een leeuw zal de godheid op de plaats van een leeuw zetten.” Muršili wil wel luisteren naar 's konings wijze raad:

„Neem je vaders woorden ter harte! Als je je vaders woorden ter harte neemt, zul je brood eten en water drinken. Zolang de kracht van de jeugd in je hart is, eet dan twee-, driemaal per dag en zorg goed voor jezelf. Als de ouderdom in je hart is, drink dan zoveel als je wilt, en sla je vaders raad in de wind!”⁹

Dan besluit hij:

„Mijn raad heb ik gegeven en dit tablet moet men maandelijks aan je voorlezen, zodat je mijn raad en mijn wijsheid in je hart zult sluiten.”¹⁰

Zijn bijna vier eeuwen latere naamgenoot Hattušili III doet met zijn zoon Tudhaliya in wezen hetzelfde. Hij laat hem dezelfde carrière doorlopen als hij zelf. Ook Tudhaliya wordt priester en chef van de lijfwacht en bereid zich zo voor op de dubbele taak die hem als Grootkoning te wachten staat, die van religieus en politiek-militair leider. Om ook anderen van diens kwaliteiten te overtuigen, schrijft zijn vader hem zelfs grotere daden toe dan waartoe hij zelf in staat was.

Tot opleiding in de ruimste zin van het woord mogen we misschien ook de rite de passage rekenen, die waarschijnlijk iedere prins — en misschien wel iedere jonge Hettiet — moest ondergaan. De passage in kwestie is onderdeel van het „Feest van de voortplanting” en vindt plaats op de derde dag in de „herberg”. Daar bestelt de jonge vorst verschillende soorten broden, wat melk en twee potten bier, die hij en 12 prostituees wegwerken. Nog diezelfde avond leggen anderen (?) hem vervolgens neer, zetten aan weerszijden van zijn hoofd en voeten broden, en trekken een cirkel van bier om hem heen, waarna men de prostituees weer binnenbrengt. Dan eindigt het eerste tablet en wordt de voortzetting aan onze fantasie overgelaten. „It is possible that prostitutes could have served some function other than having sexual intercourse with the prince during the night, but not probable.”¹¹

Leergeld

Een van de aardigste bijdrages tenslotte, die de Hettitische bronnen leveren voor het thema opleiding, is wat ze vertellen over de kosten ervan. Helemaal aan het eind van de tweede serie wetten¹² staat nl. het volgende:

„Als iemand een jongen in de leer doet, als timmerman, smid, wever, leerbewerker of voller, dan betaalt hij als leergeld 6 sikkels zilver.”¹³

Met een Hettitische sikkil van tussen de 12 en 13 gram komt dit neer op ongeveer 75 gr. zilver. Dit kan voor de meester een aardige winst opleveren, want elders, in de tarieflijst in de wetten staan de maximumprijzen voor volleurde handwerkslieden vermeld:

„Als iemand een handwerksman koopt, een pottenbakker, smid, timmerman, leerbewerker, voller, wever of ...-maker, dan betaalt hij 10 sikkils zilver.”¹⁴

Ter bepaling: een muilezel of schaaup kost 1 sikkil zilver, een volwassen koe 7. Maar weinig dingen zijn zo duur als een goed opgeleide vogelschouwer of augur, nl. 25 sikkil. Goede raad was duur, ook toen al.

Noten

¹ KBo III 34 ii 1-7 met duplikaat.

² Voor de standaardeditie van de belangrijkste Hettitische verdragen zie J. FRIEDRICH, *Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer Sprache* 1-2 (Leipzig 1926, 1930); voor deze passage zie deel 2, 128-129.

³ KUB XL 92 Vs. 10-11.

⁴ Vgl. H. OTTEN, *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 4 (1956) 179.

⁵ Voor de standaardeditie van deze paardenteksten zie A. KAMMENHUBER, *Hippologia Hethitica* (Wiesbaden 1961); voor deze passage zie p. 54-55.

⁶ KBo III 34 ii 15-35.

⁷ Een uitgebreide uiteenzetting over dit genre teksten geeft Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE in *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (ed. K. R. VEENHOF, Zutphen 1983) 160-181.

⁸ KUB XIII 4 ii 39-45.

⁹ KUB I 16 + iii 28-32.

¹⁰ KUB I 16 + iii 56-58.

¹¹ H. A. HOFFNER in: *Anatolian Studies presented to Hans Gustav Güterbock on the occasion of his 65th birthday* (edd. K. BITTEL, Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE en E. REINER, Leiden 1974) 120.

¹² Voor de Hettitische wetten zie de bijdrage van Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE in *Phoenix* 33,2 (1987) 50-59. Voor de standaardeditie van de Hettitische wetten zie J. FRIEDRICH, *Die hethitischen Gesetze* (afk. HG), Leiden 1971.

¹³ HG II §86b/200B.

¹⁴ HG II §61b/176.